

Володимир ШЕВЧЕНКО,

orcid.org/0000-0003-0119-3206

кандидат педагогічних наук,

старший науковий співробітник, докторант

Відділу освіти дітей з порушеннями слуху

Інституту спеціальної педагогіки та психології імені Миколи Ярмаченка

Національної академії педагогічних наук України

(Київ, Україна) *shevchenko_volodumur@ukr.net*

РЕФОРМА ВИЩОЇ ОСВІТИ ПОЛЬЩІ В ПОСТКОМУНІСТИЧНИЙ ПЕРІОД

У статті охарактеризовано та проаналізовано зміни і перетворення в освітній сфері Польщі в контексті формування європейських стандартів освіти та в період вступу до Євросоюзу на основі європейського виміру освіти. Визначено глобальну мету освіти Польщі XXI століття: підтримка особистості молодої людини, зокрема з особливими потребами, на кожному етапі її розвитку, формування у неї умінь самоосвіти й самовдосконалення. Виокремлено тенденції розвитку сучасної освіти, в т.ч. і спеціальної.

Розглянуто особливості реалізації основних завдань Болонської декларації у вищих навчальних закладах Польщі. Виокремлено практичні кроки впровадження дворівневої системи освіти, на основі чого розглянуто професійну підготовку фахівців у закладах вищої освіти. Описано головні напрями вдосконалення підготовки, розробки нових підходів у формуванні моделі професійного становлення вчителів.

Автор зазначає, що важливим етапом у розвитку європейського освітнього простору є налагодження співпраці між навчальними закладами усіх країн учасниць Болонського процесу. Для її розширення створюються різні програми (наприклад, ERASMUS), що не лише пришвидшують процес обміну студентами, але й вдосконалюють його. Польща також бере у них участь. Для цього вищі навчальні заклади країни створюють інформаційний пакет ECTS. У ньому подана уся необхідна інформація про навчальний заклад, напрями підготовки, професорсько-викладацький склад, матеріально-технічне забезпечення, особливості організації навчально-виховного процесу, процедуру доступу до навчання, умови навчання й проживання тощо.

Висвітлено освітню місію викладача вищої школи. Окреслено завдання та роль викладача вищого навчального закладу в умовах сучасності. Студентську оцінку розглянуто як метод удосконалення якості навчання у вищому навчальному закладі.

Ключові слова: вища школа, Болонський процес, підготовка фахівців, викладач вищої школи.

Volodymyr SHEVCHENKO,

orcid.org/0000-0003-0119-3206

Candidate of Pedagogic Sciences,

Senior Research Officer, Doctoral candidate

of the Department of Education of Children with Hearing Disorders

of the Institute of Special Pedagogics and Psychology

named Mykola Yarmachenko

of the National Academy of Pedagogical Sciences of Ukraine

(Kiev, Ukraine) *shevchenko_volodumur@ukr.net*

THE REFORM OF HIGHER EDUCATION IN POLAND IN THE POST-COMMUNIST PERIOD

The article describes and analyzes the changes and transformations in the educational sphere of Poland. This is due to the formation of European standards of education in the period of joining the European Union on the basis of the European dimension of education. The author distinguishes tendencies of development of modern pedagogical education, including and special.

The peculiarities of realization of the main tasks of the Bologna Declaration in higher educational institutions of Poland are considered. The Polish system of higher education has undergone certain life restructuring processes. They relate to the implementation of the Bologna Declaration resolutions, in particular: the introduction of a two-tier system of training and doctoral studies, the standardization of diplomas and the issuance of additions to them, the introduction of the basic system of crediting the educational process (ECTS), the mobility of students – the MOST program, the assessment of the quality of education. The implementation of the resolution envisaged the following goal:

the approximation of the educational system of Poland to the real needs of society, the provision of appropriate means of education, increasing its competitiveness, the impact on student mobility.

It was emphasized that the directions of transformation in the Polish system of higher education, including and special, related to the implementation of the Bologna Declaration. They significantly contribute to the formation of a civil society, which realizes its rights and actively participates in the life of the country. However, not all issues have yet been resolved. By this time, the attitude towards people with special needs in Poland continues to emerge. This is due to the fact that sometimes such persons encounter certain misunderstandings in society.

Key words: higher school, Bologna process, training of specialists, teacher of higher education.

Постановка проблеми. Політичні, суспільні й економічні зміни, які відбуваються в Європі, спричинили низку перетворень в освітній сфері, що є об'єктивною й нагальною вимогою часу. Перед системою освіти Польщі постало завдання виховання нового молодого покоління, яке відрізняється активністю, відкритістю, громадянською свідомістю, здатного співпрацювати й толерантно ставитись до представників інших народів та держав. Досвід вирішення цього питання польськими освітянами має важливе значення у розв'язанні вітчизняних освітньо-виховних проблем. Тому трансформація системи освіти України в контексті європейської освітньої інтеграції зумовлює потребу прийняття європейських підходів, освітніх стандартів щодо модернізації змісту, забезпечення якості освіти, запровадження ефективних моделей управління освітньою галуззю.

Проведення реформаційних освітніх змін необхідно здійснювати, спираючись на досвід та проблеми тих країн, які, зважаючи на різні суспільно-політичні, соціально-економічні обставини, на цьому шляху зробили випереджаючі кроки. З огляду на це, інтерес для наукового аналізу становить досвід реформування сфери вищої освіти сусідньої Польщі, яка, починаючи з 90-х років ХХ ст., розпочала системні перетворення та досягла відповідних результатів. Це зацікавлення підсилюється через подібність початкових умов для демократичної суспільно-економічної трансформації і тих шляхів, якими вона відбувалася в галузі освіти та культури.

Аналіз досліджень. З початку 90-х років ХХ ст. у Польщі вже зроблено багато важливих кроків, досягнуто результатів як в державному, так і в приватному секторі вищої освіти. Тому аналіз інновацій у галузі вищої освіти Польщі в посткомуністичний період є об'єктом вивчення як українських, так і польських фахівців.

Реформування системи вищої освіти та загальні проблеми становлення і розвитку вищих навчальних закладів Польщі є предметом досліджень таких вчених: І. Ковчина, О. Копанська, Р. Куха, Є. Ляска, Н. Ничкало, Л. Пуховська, Є. Смак, М. Шиманський та ін.

Вивчення особливостей діяльності вищої освіти недержавної форми власності, пропонованих нею напрямів підготовки фахівців є об'єктом дослідження таких науковців: А. Василюк, М. Гавран, А. Гжесюк, В. Дучмаль, А. Залека, М. Квак, З. Крушевський, Я. Шабковський та ін.

Порівняльний аналіз досягнень і перспектив розвитку приватної освіти України і Польщі здійснено у працях І. Добрянського.

Загальні тенденції, зміст й технологічні процеси підготовки фахівців за кордоном, в т. ч. у Польщі, досліджували П. Білоус, В. Кемінь, Т. Кошманова, І. Мицишин, В. Полішук та ін.

Як бачимо, окремі дослідження проводились, проте цілісна характеристика сучасних інновацій у вищій освіті Польщі поки що відсутня.

Мета статті – висвітлити сучасні зміни в освітній політиці Польщі у галузі вищої освіти в контексті європейських інтеграційних процесів, проаналізувати перетворення у професійній підготовці фахівців у закладах вищої освіти, вимоги до викладача на сучасному етапі.

Виклад основного матеріалу. Після нетривалого кризового періоду в кінці 80-х початку 90-х років ХХ ст., упродовж останніх 20 років вища освіта Польщі змінила свою структуру і зміст відповідно до соціально-економічних, політичних, культурних та ринкових викликів (Гавран, 2012: 179). 1990 року був прийнятий Закон «Про вищу освіту». Цей закон не лише пожвавив процес роздержавлення вищої освіти, а й надав закладам широкої автономії та академічної свободи. Оновлений Закон «Про вищу освіту» (2005) наділив університети ще більшими організаційними й академічними повноваженнями (Соколович-Алтуніна, 2010: 111). Проте, здійснюючи навчальний процес вони мають дотримуватися усіх освітніх стандартів, як і державні (Гавран, 2009: 334).

На прохання польської влади Європейський Комітет з питань освіти провів 1994–1995 рр. аналіз польської системи освіти. Підготовлений рапорт звертав увагу як на позитивні, так і на негативні сторони організації діяльності освітньої галузі країни (Копанська, 2008: 228). Стан та проблеми системи освіти Польщі перед 90-ми роками ХХ ст. свідчили про неможливість здійснити про-

грами оздоровлення її у разі збереження старих структур управління, які є недостатніми в умовах вільного ринку. Тому головне місце посів висновок про необхідність прискорення широкої освітньої реформи.

Реформа системи освіти в Польщі відбулася у 1998–2004 роках, що передували вступу країни до ЄС. Вона проходила переважно в руслі тих процесів, метою яких була європейська інтеграція (Копанська, 2008: 226). Реформа зумовила зміни в чотирьох основних сферах освіти: законодавчій, економічній, організаційній та програмово-змістовій. Вона повною мірою стосувалася і спеціальної освіти (Копанська, 2008: 228).

Аналіз досліджень свідчить, що справжньою рушійною силою польської системи вищої освіти в період її реформування стали приватні вищі навчальні заклади. Отримавши державне визнання (узаконавання діяльності, акредитація та ліцензування) вони стали повноправним учасником поряд із державним сектором у підготовці висококваліфікованих фахівців, розвитку науки, впровадженні освітніх інновацій, формуванні європейського освітнього простору (Гавран, 2012: 179-180). Саме вони найшвидше відреагували на зміну потреб країни, приплив західного капіталу і пристосувалися до нових умов. 2000/01 навчального року в Польщі їх було 195, а 2014/15 – 321 (державних же було 132). Тенденція до їх зростання триває, проте вже не так стрімко (Куха, 2009: 8-9).

Першочерговим завданням недержавних вищих шкіл Польщі було і є задоволення потреб польського та міжнародного ринку праці. Вища освіта недержавної форми власності наповнює ринок актуальними спеціальностями, водночас постійно шукаючи і заповнюючи ніші новими напрямками навчання. Саме недержавні заклади є лідерами інновацій, це вони впроваджують найбільш оригінальні і бажані напрями навчання та спеціальності, оскільки популярні напрями навчання та спеціальності вже запропоновані відомими державними і престижними вищими закладами освіти (Wisniewska, 2011: 24). Разом з цим, недержавна вища освіта відносно державного сегменту є одночасно партнером і конкурентом, адже вона: 1) пропонує освітні послуги лише на платній основі; 2) відкриває ВНЗ у великих освітніх центрах і містечках з недостатнім рівнем розвитку державної освіти; 3) готує фахівців «реальних» спеціальностей, які мають найбільший попит на ринку праці й не потребують значних затрат; 4) відкриває освітньо активній молоді доступ до здобуття вищої освіти; 5) є фінансово

незалежною від державного бюджету. Завдяки цим особливостям вищі школи недержавного сектора є більш мобільними й гнучкими у наданні освітніх послуг, створенні сучасних освітніх пропозицій (Гавран, 2012: 179-180). Таким чином, класичні державні вищі навчальні заклади втратили монополію на освіту і змушені були переформатувати свою діяльність до нових умов.

Відповідно до законодавчих змін, нових освітніх умов, вимог та потреб мав переформатувати свою діяльність і один з найстаріших (заснований 1922 року) та єдиний вищий навчальний заклад Польщі, який проводить наукову діяльність та підготовку фахівців зі спеціальної освіти за всіма напрямками – Академія спеціальної педагогіки імені Марії Гжегожевської у Варшаві. На сьогодні це провідний ВНЗ Польщі з підготовки таких фахівців.

Важливо зазначити, що більшість перерахованих вище поступів та досягнень польської системи освіти була б не можливою, якби не приєднання 1999 року Польщі до Великої хартії європейських університетів, тобто Болонської декларації (Шиманський, 2005: 9). Наступні Комюніке розширили та закріпили, низку реформ необхідних для приведення європейської системи вищої освіти до існуючих потреб Польщі, що зробило її більш конкурентоспроможною і привабливою для всіх громадян Європи (Smak, 2006: 84).

У Болонських домовленостях не йдеться про абсолютну уніфікацію, нівелювання специфіки й традицій національних систем освіти, а, навпаки, акцентовано на збереженні розмаїття, взаєморозуміння цих систем в європейському просторі. Ключовими принципами інтегрованої моделі європейської освіти є запровадження дворівневої системи освіти, що передбачає мобільність студентів та науково-педагогічних працівників, визнання дипломів та кваліфікацій, надання доповнень до дипломів, впровадження системи кредитування успішності студентів (ECTS), контроль якості навчання, забезпечення доступу до ринку праці, сприяння європейському виміру у системі вищої освіти (Гавран, 2009: 335).

Процес введення дворівневої системи навчання у Польщі почався раніше від підписання Болонської декларації. Її впровадження дає змогу послідовно навчатися, а не перенавчатися. Невід'ємною складовою нової системи освіти є навчання впродовж усього життя, що зумовлене надзвичайно коротким життєвим циклом знань і навичок, які потрібно увесь час вдосконалювати і модернізувати у зв'язку із зміною професій на ринку праці. Таке навчання потрібно організову-

вати згідно з професійними стандартами, сформульованими роботодавцями. Без цього подальший успішний розвиток масової вищої освіти на засадах порівняно коротких програм професійної підготовки неможливий.

Також позитивним елементом реформи вищої освіти Польщі є розширення форм навчання (стаціонарної, вечірньої, заочної, дистанційної), що особливо важливо для осіб з особливими потребами. У цьому напрямі приватні вищі школи виявляють значну мобільність та гнучкість, порівняно із державними навчальними закладами, оскільки більшість студентів (близько 70%) навчається на заочній чи дистанційній формі навчання. Такі форми навчання є прерогативою, переважно, приватного вищого навчального закладу (Kruszewski, 2000: 241).

Отже, зміни в освітній політиці Польщі в період вступу до Євросоюзу мали позитивний вплив на управління освітою, тобто відбулася децентралізація освіти. Органи самоврядування отримали зменшення видатків на освіту в період скорочення бюджетних асигнувань; зуміли покращити і раціоналізувати мережу закладів. На сьогодні, базуючись на державній політиці, вони формують і реалізують локальну освітню політику відповідно до місцевих потреб. До позитивних особливостей децентралізації управління освітою в Польщі належить впровадження нових підходів у галузі фінансування на державному та місцевому рівні, чітке розмежування повноважень та відповідальності різних рівнів управління освітою (Копанська, 2008: 231).

Важливим етапом у розвитку європейського освітнього простору є налагодження співпраці між навчальними закладами усіх країн учасниць Болонського процесу. Для її розширення створюються різні програми (SOCRATES, ERASMUS, LEONARDO da VINCI, TEMPUS). Польща також приймає у них участь. Для цього вищі навчальні заклади створюють інформаційний пакет ECTS. У ньому подана уся необхідна інформація про навчальний заклад, напрями підготовки, професорсько-викладацький склад, матеріально-технічне забезпечення, особливості організації навчально-виховного процесу, процедуру доступу до навчання, умови навчання й проживання тощо (Гавран, 2009: 338-339).

Після вступу Польщі до Євросоюзу 2004 року був прийнятий новий Закон «Про вищу освіту» (2005), який поділив польські заклади на 2 групи – ВНЗ університетського типу (мають докторантури) та ВНЗ неуніверситетського типу (мають право лише на підготовку бакалаврів

і / або магістрів). Близько 70 % державних вишів належать до першої категорії. Для студентів стаціонару державних ВНЗ навчання є безкоштовним, проте платня може стягуватися: за повторне проходження курсу тими, хто не був успішно атестований; за навчання, здійснюване іноземними мовами; за вивчення дисциплін, що не входять до навчальної програми; за заочне навчання.

Реформа вищої освіти також вплинула на державну підтримку студентів. На сьогодні вона полягає не лише в наданні стипендій і грантів на навчання тим, хто звернувся з таким проханням і має на це підстави, а й у частковому погашенні відсотків за позиками на освіту, наданими комерційними банками. Така державна політика є важливим кроком на шляху формування соціального виміру вищої освіти. На інституційному рівні соціальна політика полягає у включенні до бюджетів ВНЗ статті витрат на допомогу представникам малозабезпечених верств населення (Соколова-Алтуніна, 2010: 115).

Особливу роль у процесі розвитку вищої освіти Польщі відіграє професійна підготовка фахівців, яка здійснюється у контексті Болонського процесу. Влада і керівництво вищих навчальних закладів розуміють, що Болонський процес призводить до інтернаціоналізації вищої освіти, що надасть змогу підвищити конкурентоспроможність фахівців на міжнародному ринку праці, покращити систему професійної вищої освіти. Тому вищі навчальні заклади активно впроваджують головні принципи Болонської декларації незалежно від форми власності. Для Європи є важливою здатність фахівця, незалежно від країни, в якій він здобув освіту, працювати на високому професійному рівні. Якщо свої професійні знання фахівець може творчо застосовувати у трудовій діяльності, то це свідчить про високий рівень здобутої вищої освіти, яка повинна бути фундаментальною, якісною, здійснюватись в органічному взаємозв'язку з наукою і практикою (Гавран, 2009: 335).

Намагаючись наслідувати європейські реформи, наприклад, система підготовки вчителів у Польщі, зокрема зі спеціальної освіти, зрікається технологічного характеру і набуває ознак моделі функціональної та професійної майстерності, у якій процес підготовки вчителя є мистецтвом, що характеризується переживанням, креативністю, рефлексією над практикою, правом на помилку. Оскільки вчитель має стати провідником у світі цінностей, він повинен володіти такими рисами: емпатія, наполегливість, турботливість, раціональність мислення, професійна компетентність, педагогічний оптимізм, відпо-

відальність, демократичне ставлення до учнів, особиста культура.

Зміст психолого-педагогічної підготовки вчителя охоплює такі знання: історії виховання, психології розвитку, соціології освіти, дидактики і філософії освіти. Проте, формування необхідних умінь – тривалий і неперервний процес. Тому підвищення професійної майстерності має тривати все життя.

Крім визначення змісту освіти, важливе значення мають практичні форми та методи здобуття знань, адже всі вищі навчальні заклади Польщі готують фахівців відповідно до запиту та потреб ринку праці. Саме тому вони приділяють багато уваги організації і проведенню практик, що дає можливість набувати цінний досвід. Такий підхід підвищує шанси випускників на працевлаштування і дає змогу пристосовувати кваліфікації до потреб конкретних ринкових умов (Гавран, 2012: 183–184).

У багатьох закладах вищої освіти Польщі були створені власні кар'єрні бюро, які співпрацюють з роботодавцями та державними службами зайнятості, надають студентам інформацію про наявні робочі місця, влаштовують ярмарки вакансій, проводять профорієнтаційну роботу. Діяльність таких організацій є вдалим прикладом реалізації однієї з головних ідей Болонського процесу – працевлаштування якомога більшої кількості випускників ВНЗ (Соколова-Алтуніна, 2010: 115–116).

Велика увага під час реформування системи освіти надавалася новому образу викладача ВНЗ. Було встановлено, що викладачі не повинні займатися передаванням формальних теорій. Їхнім головним завданням є допомога студентам у самостійному здобутті професійних знань в процесі практичної діяльності. Виконати таке завдання можна лише за умови тісної співпраці зі вчителями базових шкіл, у яких студенти перебувають майже стільки ж часу, скільки на заняттях в університеті (Golebniak, 1997: 26).

В умовах сучасності викладач повинен шукати шляхи розвитку власної рефлексивності стосовно щоденних принципів і переконань, навчання студентів та власної здатності вчитися самому. Настає

час для критичного аналізу ролі традиційних академічних дисциплін стосовно знань, які вони дають, та одночасно розгляду в широкому суспільному контексті глобальної трансформації, яка відбувається. Тому однією з головних умов його ефективної педагогічної праці та рефлексивності є здобуття відповідних знань про освітні потреби місцевості та регіону, в якому навчальний заклад реалізує науково-дослідний і навчальний процес (Куха, 2009: 13).

Насправді, навіть сьогодні в польських реаліях важко сказати, яким повинен бути сучасний викладач. В умовах складного суспільства, яке постійно змінюється, немає однозначної відповіді на це запитання. Тому було б добре, якби викладачі відігравали роль наставників, партнерів чи студентських лідерів настільки, наскільки це можливо (Шиманський, 2005: 14).

Однією з форм контролю якості навчання у ВНЗ та важливим джерелом здобуття інформації є оцінки студентів (наприклад, за допомогою анкетування). Як відомо, за якість навчання відповідають однаково як працівники вищої освітньої установи, так і студенти. Оцінка має внутрішній (оцінка студентів і випускників, самооцінка працівників) та зовнішній вимір (оцінка зовнішніх експертів). Впровадження систем оцінювання суттєво змінило стосунки між студентами та викладачами ВНЗ Польщі (Brzezińska, 2000: 136).

Висновки. Отже, вищі навчальні заклади Польщі активно виконують завдання, визначені законодавством та Болонською декларацією. Відповідно до цього, значного розвитку набула приватна вища освіта, а державні заклади втратили монополію на освіту. Проте, вища освіта Польщі не зупиняється на досягнутому, а розвивається, виявляє свою гнучкість й мобільність відповідно до змін на ринку праці, пропонує якісну підготовку фахівців різних спеціальностей та рівнів кваліфікації.

Подальше вивчення досвіду польських приватних вищих шкіл дасть змогу визначити вітчизняні напрями їх розвитку, підготовки фахівців, особливості змісту та організації навчання відповідно до потреб ринку праці.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Гавран М. Професійна підготовка фахівців у закладах приватної вищої освіти Польщі в контексті Болонського процесу. *Вісник Львівського університету. Серія : Педагогічна*. 2009. № 25. Ч. 3. С. 334–335, 337–339. [in Ukrainian].
2. Гавран М. Сучасні напрямки розвитку педагогічної освіти у приватних вищих школах Польщі. *Вісник Львівського університету. Серія : Педагогічна*. 2012. № 28. С. 179–180, 183–184. [in Ukrainian].
3. Копанська О. Тенденції змін в освітній політиці Польщі в період вступу до Євросоюзу. *Вісник Львівського університету. Серія : Педагогічна*. 2008. № 24. С. 225–226, 228, 231. [in Ukrainian].
4. Куха Р. Між храмом правди і глобалізмом: сучасний викладач вищої школи та його освітня місія. *Вісник Львівського університету. Серія : Педагогічна*. 2009. № 25. Ч. 4. С. 8–9, 12–13. [in Ukrainian].

5. Соколович-Алтунина Ю. Модернізація вищої освіти в Польщі: європейський вимір. *Порівняльно-педагогічні студії*. 2010. № 1–2. С. 111, 115–116. [in Ukrainian].
6. Шиманський М. Викладач вищої школи: майстер, провідник, партнер студентів. *Вісник Львівського університету. Серія : Педагогічна*. 2005. № 19. Ч. 1. С. 9, 14. [in Ukrainian].
7. Brzezińska A., Brzeziński J. Ewaluacja procesu kształcenia w szkole wyższe. Poznań, 2000. S. 136. [in Poland].
8. Gołębiak D., Teusz G. Studiowanie praktyki. Całościowa edukacja nauczycieli w uniwersytecie europejskim. Warszawa : Kształcenie nauczycieli w kontekście integracji europejskiej / red. M. Ochmański. Lublin, 1997. S. 23–37. [in Poland].
9. Krushewski Z. Odbudowa wyższych szkół niepaństwowych w Polsce i ich nowe funkcje społeczno-edukacyjne. Płock, 2000. S. 241. [in Poland].
10. Smak E. The direction of the transformation of the Polish system of higher education in the perspective of the Bologna strategy. *Вісник Львівського університету. Серія : Педагогічна*. 2006. № 21. Ч. 1. С. 84. [in Ukrainian].
11. Wisniewska E. Polski system edukacji w okresie przemian ustrojowych po 1989 roku – strategie i zadania. *Порівняльно-педагогічні студії*. 2011. № 3–4. С. 144. [in Ukrainian].

REFERENCES

1. Gavran M. Profesijna pidgotovka faxivciv u zakladax pry`vatnoyi vy`shhoi osvity` Pol`shhi v konteksti Bolons`kogo procesu. *Visny`k L`vivs`kogo universy`tetu. Seriya : Pedagogichna*. 2009. № 25. Ch. 3. S. 334–335, 337–339. [in Ukrainian].
2. Gavran M. Suchasni napryamky` rozvy`tku pedagogichnoyi osvity` u pry`vatny`x vy`shhy`x shkolax Pol`shhi. *Visny`k L`vivs`kogo universy`tetu. Seriya : Pedagogichna*. 2012. № 28. S. 179–180, 183–184. [in Ukrainian].
3. Kopans`ka O. Tendenciyi zmin v osvitnij polity`ci Pol`shhi v period vstupu do Yevrosoyuzu. *Visny`k L`vivs`kogo universy`tetu. Seriya : Pedagogichna* 2008. № 24. S. 225–226, 228, 231. [in Ukrainian].
4. Kuxa R. Mizh xramom pravdy` i globalizmom: suchasny`j vy`kladach vy`shhoi shkoly` ta jogo osvitnya misiya. *Visny`k L`vivs`kogo universy`tetu. Seriya : Pedagogichna* 2009. № 25. Ch. 4. S. 8–9, 12–13. [in Ukrainian].
5. Sokolovy`ch-Altunina Yu. Modernizaciya vy`shhoi osvity` v Pol`shhi: yevropejs`ky`j vy`mir. *Porivnyal`no-pedagogichni studiyi*. 2010. № 1–2. S. 111, 115–116. [in Ukrainian].
6. Shy`mans`ky`j M. Vy`kladach vy`shhoi shkoly`: majster, providny`k, partner studentiv. *Visny`k L`vivs`kogo universy`tetu. Seriya : Pedagogichna* 2005. № 19. Ch. 1. S. 9, 14. [in Ukrainian].
7. Brzezińska A., Brzeziński J. Ewaluacja procesu kształcenia w szkole wyższe. Poznań, 2000. S. 136. [in Poland].
8. Gołębiak D., Teusz G. Studiowanie praktyki. Całościowa edukacja nauczycieli w uniwersytecie europejskim. Warszawa: Kształcenie nauczycieli w kontekście integracji europejskiej / red. M. Ochmański. Lublin, 1997. S. 23–37. [in Poland].
9. Krushewski Z. Odbudowa wyższych szkół niepaństwowych w Polsce i ich nowe funkcje społeczno-edukacyjne. Płock, 2000. S. 241. [in Poland].
10. Smak E. The direction of the transformation of the Polish system of higher education in the perspective of the Bologna strategy. *Visny`k L`vivs`kogo universy`tetu. Seriya : Pedagogichna*. 2006. № 21. Ch. 1. S. 84. [in Ukrainian].
11. Wisniewska E. Polski system edukacji w okresie przemian ustrojowych po 1989 roku – strategie i zadania. *Porivnyal`no-pedagogichni studiyi*. 2011. № 3–4. S. 144. [in Ukrainian].